

ВІДГУК

офіційного опонента, кандидата філологічних наук, доцента,
доцента кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Соколової Вікторії Альбертівни

на дисертацію Алли **Яківни Полторацької**

«Дискурс бестіарності у художній літературі кінця XX – початку XXI століття (на матеріалі творів Дж. Бовена “Вуличний кіт на ім’я Боб”,

Б. Вербера “Завтра будуть коти”, Дж. Кутзее “Безчестя”,

О. Токарчук “Веди свій плуг понад кістками мертвих”»),

подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

зі спеціальності 10.01.06 – теорія літератури

(Київський університет імені Бориса Грінченка,

5 травня 2021 р.)

У сучасному суспільстві, коли нищення людиною природного середовища вже загрожує екологічною катастрофою, все більшої гостроти набуває проблема взаємин людини та природи, людини та тварин, пошук їх гармонійного поєднання на основі етико-моральних, економічних і політичних засад. Велике значення у такому контексті мають літературні твори анімалістичної тематики. Тому дослідження «Дискурс бестіарності у художній літературі кінця XX – початку XXI століття (на матеріалі творів Дж. Бовена “Вуличний кіт на ім’я Боб”, Б. Вербера “Завтра будуть коти”, Дж. Кутзее “Безчестя”, О. Токарчук “Веди свій плуг понад кістками мертвих”» А. Полторацької є, безперечно, актуальним.

Ознайомлення з рукописом дисертації та авторефератом дає підстави для висновку щодо досвідченості та ерудованості авторки, глибокого розуміння сутності досліджуваної проблеми, відповідальності за результати наукового пошуку, вмінь робити узагальнення та теоретично обґрунтовані висновки. Проблема дослідження має міждисциплінарний характер, оскільки її розв’язання передбачало вивчення широкого кола питань у різних наукових галузях: філософії, філософської антропології, культурології, історії та теорії літератури, соціології, екології тощо.

У вступі витримано всі вимоги, які стосуються цієї структурної частини дисертації, визначено актуальність дослідження, мету, завдання, наукову новизну тощо. Але деякі формулювання викликають запитання та зауваження.

Відповідно до такого поліаспектного розгляду дискурсу бестіарності в художній літературі кінця XX – початку XXI ст. обрано методологію дослідження та застосування методів: *порівняльно-історичного, системного аналізу, методик сучасної наратології, комплексного аналізу, студій тварин та екостудій, екокритичного, герменевтичного аналізу, елементів рецептивного й описового методів* (с. 12). Відразу зазначу, що в переліку методів дослідження зауважую певну термінологічну неузгодженість (чим відрізняються методи системного та комплексного аналізу?), водночас «для з'ясування міжетекстових зв'язків художніх творів», метою якого дисертантка бачить системний аналіз, використано інтертекстуальний метод дослідження.

Формулювання предмету дослідження як дискурсу бестіарності «в означених сучасних художніх творах», на мою думку, дещо звужено представляє роботу А. Полторацької. Твори, заявлені в темі дисертації як матеріал, авторка аналізує лише у третьому розділі, а два попередніх «випадають» із предмету дослідження. Окрім того, така зосередженість на чотирьох окремих творах дещо дисонує з доволі широким контекстом представлення анімалістичної теми у світовій літературі, до аналізу якого вдається авторка дисертації.

Те саме стосується й визначення наукової новизни дисертації, де знову акцент зроблено на матеріалі. Глибокий, багатоплановий та різновекторний аналіз бестіарного дискурсу, здійснений дисертанткою із залученням напрацювань західних та українських науковців у перших двох розділах, містить один із беззаперечних і важливих аспектів наукової новизни праці А. Полторацької, про який якщо і заявлено, то недостатньо чітко («Подальшого розвитку набуло вивчення теоретико-літературного дискурсу бестіарності на матеріалі творів сучасних зарубіжних авторів» с. 14).

Незрозуміло, що мається на увазі під матеріалом – художні твори чи наукові теорії та розвідки зарубіжних авторів.

Аналіз філософських засад західного дискурсу бестіарності, здійснений у першому розділі, є сутнісним елементом дослідження. А. Полторацька послідовно розглянула еволюцію взаємин *людина / тварина* у культурній парадигмі Заходу, з'ясувала концепти *людина* та *тварина* у західній філософії, простежила динаміку образу тварини в європейській літературі. Кожен із цих аспектів досліджено за хронологічним принципом – від Античності до XX ст. Використання різних наукових галузей та методологічних підходів (філософії, епістемології, релігієзнавства, лінгвістики, біології, історії літератури) забезпечило достатній рівень обґрунтованості та достовірності висновків до розділу. На думку дисертантки, «образ тварини зазнав трансформації: від втілення рис обожнення, підлеглості до розуміння не-людини як живого організму, що теж має відчуття та почуття і є маркером моральності людини» (автореф., с. 5).

Дійсність XXI ст., на думку А. Полторацької, свідчить про кризу антропоцентризму та поширення ідей постгуманізму. До проблеми переоцінки метанаративу гуманізму в науковому дискурсі 2-ї половини XX – початку XXI ст. звернено увагу в другому розділі дисертації «Постгуманізм як реакція на “смерть” людини».

Як і перший, цей розділ спирається на хорошу теоретичну базу. Дослідниця використовує в своїх оглядах значну кількість досліджень західних науковців із різних галузей знань. Це свідчить про її ерудованість, здатність широко бачити проблему і знаходити в значному теоретичному та критичному матеріалі саме те, що необхідне для її розв'язання.

Хронологічний принцип розгляду окремих аспектів проблем послідовно використано й у цьому розділі. А. Полторацька з'ясовує причини занепаду гуманізму в історичній ретроспективі та фіксує новий погляд на гуманізм у 2-й половині XX – початку XXI ст.

Цілком виправданим є звернення у підрозділі 2.2. до теорій італійського філософа Дж. Агамбена, який охарактеризував стан сучасного суспільства за аналогією з концтабором. Проаналізовано його працю «Відкрите. Людина і тварина» і поняття «антропологічної машини» – ключове у цьому тексті й важливе для концепції дисертації. Проте, вважаю, що саме це поняття потребує більш чіткого визначення. Дж. Агамбен посилається на К. Ліннея, який розумів людину як тварину, «яка повинна пізнавати саму себе як людину, щоб бути самою собою», і далі дає своє визначення «антропологічної машини». А. Полторацька пише: «Італійський філософ підкреслює, що *Homo sapiens* – це не якийсь окремий вид, а радше машина чи інструмент для утвердження людини» (с. 59). Водночас у роботі філософа ця позиція представлена дещо інакше: «*Homo sapiens* – следовательно, не субстанция и не отчетливо определенный род: эта формула – скорее, машина или артефакт, продуцирующий самопознание человека» (цитую за російським перекладом роботи, розміщеним в інтернеті). Власне, у здатності до самопізнання дослідники вбачали основну відмінність людини від тварини. Інакше це поняття окреслено в авторефераті, де дається така дефініція: «*Антропологічна машина* – історичний конструкт, що продукує образи людей та їхні антропологічні моделі, через які людина впізнає себе в низці дзеркал в образі звіра» (автореф., с. 6), проте й тут бракує конкретики. «Отже, за Дж. Агамбеном, межа між людиною і твариною знаходиться в самій людині, і лише завдяки відокремленню від своєї тваринності людина відкриває світ» (с. 65), – цим висновком дисертантка логічно завершує огляд праці філософа й пов'язує підрозділ із наступним: «*Розуміння людського і не-людського в теорії постгуманізму*».

У ньому А. Полторацька обґрунтовує парадигму постгуманізму з технологізацією та кіборгізацією в сучасному суспільстві, тлумачить постгуманізм як філософський, політичний та культурний підхід, який переосмислює питання людини в епоху технологічних модифікацій, гібридизованих життєвих форм, нових відкриттів соціальності та нового

розуміння самого життя. Вона розглядає різні, іноді контраверсійні теорії постгуманізму і робить висновок: «Постгуманізм прагне докорінно переосмислити видову унікальність людини, виявити неписаний кордон між людським і не-людським та подолати його» (с. 74). Серед значної кількості дослідників (Дж. Агамбен, Н. Бадмінтон, М. Бакке, Р. Брайдотті, Н. Висоцька, К. Вулф, К. Гейлз, Дж. Хакслі, Є. Доманська, С. Сушко, М. Шимчишин, І. Хассан), до теорій яких звертається здобувачка, виокремлено погляди Д. Геревей, яка вбачає зникнення межі між людиною і твариною та необхідність напрацювання дискурсу, що врахував би живу, повсякденну конкретику Іншого в літературі.

Загальна характеристика постгуманізму в дисертації логічно пов'язана з розглядом філософсько-етичного поля «студій тварин», цього відносно нового наукового напрямку, який об'єднує низку дисциплін (соціологію, географію, біологію, політологію, антропологію, літературу та ін.). У дисертації визначено ряд факторів, які ініціюють розвиток студій тварин – вимирання окремих видів тварин; використання тварин у людських цілях (їжа, праця, видовища, наука); співіснування людини з іншими істотами; суспільне усвідомлення екологічних проблем і тенденція до децентралізації людини; поява науково-технічних досліджень, що ставлять під сумнів дуалізм природи / культури; моральна стурбованість людей щодо експлуатації тварин і необхідність створення критичних академічних досліджень, що розкривають ширші економічні та політичні закономірності використання не-людей. Увага здобувачки до цих аспектів ще раз підтверджує актуальність її дослідження.

Філософсько-етичний ракурс проблеми взаємин людини і тварини продовжено в аналізі літературного напрямку екокритики. У підрозділі 2.5. увага здобувачки зосереджена не лише на напрацюваннях зарубіжних дослідників, але й на здобутках українських учених у цій царині.

У підрозділі «Виміри бестіарності у сучасній художній літературі» ретельно проаналізовані праці дослідників, що стосуються тлумачення

самого терміну, і статті українських науковців, у яких досліджено художні твори в контексті екокритичного погляду та на різному матеріалі простежено трансформацію бестіарію. А. Полторацька виокремлює ключові моменти в сучасних критичних розвідках і робить висновок, що в них найпоширенішим є використання образу тварини для віддзеркалення деперсоніфікації людини, а також в якості індикатора її (людини) духовності. Контекст бестіарної теми у літературі подано через звернення дослідників до репрезентативних у цьому сенсі творів та авторів. Думається, здобувачці варто було б скласти власний список найпоказовіших творів, у яких: а) інтерпретується анімалістична тема; б) трансформується жанр бестіарію. Адже її розгляд виглядає дещо неповним без звернення до текстів відомих письменників ХХ ст. («Книга вигаданих істот» Х. Л. Борхеса, «Бестіарій» Х. Кортасара, «Фантастичний бестіарій» К. Буличова). Принагідно зауважу, що певну корекцію у висновок про кризу гуманізму мало б внести звернення до фентезійної літератури. У зв'язку з широкою популярністю у читачів літератури фентезі та її численних мультимедійних версій, з'явилися бестіарії, створені на основі книг, скажімо, бестіарій Г. Лавкрафта, та авторські бестіарії, наприклад, А. Сапковського чи Дж. Роулінг. Автори стилізують свої твори під середньовічний жанровий зразок, вдаючись до архітекстуального та гіпертекстуального його переосмислення. Тому уточнення потребує позиція дисертантки: «У ХХІ столітті традиційний жанр бестіарію оприявнюється фрагментарно, адже його первісна форма трималася лише від доби Античності до Класицизму» (с. 97).

Позитивне враження справляє намагання дисертантки оформити свої міркування у схемах і таблицях (с. 29; с. 57), її пропозиція алгоритму аналізу художніх творів, який можна використати в якості методичних рекомендацій до їх вивчення (с. 114). Ці способи узагальнення виглядають абсолютно доречними.

У третьому розділі дисертації – «Сучасний дискурс бестіарності» здобувачка вдається до літературознавчого аналізу художніх творів, але

зв'язок із міркуваннями та висновками, висловленими у попередніх розділах, не втрачається. Вона послідовно співвідносить свій розгляд конкретних творів із філософськими концепціями, на основі аналізу текстів виявляє своєрідність постгуманістичної художньої моделі *людина / тварина* в літературній анімалістиці, залучає напрацювання екокритики та «студій тварин». Це забезпечує цілісність дослідження й логічність та доцільність його структурування.

У підрозділі 3.1. «Контактні зони людини і тварини у сучасному дискурсі бестіарності» об'єктом дослідження стали сучасні художні твори, у яких традиційна опозиція *людина / тварина* піддається сумніву і образ тварини набуває форму Іншого. Проаналізовано твори письменників різних національних літератур (М. Єргович, Д. Кіз, М. Кундера, З. Нуньєс та ін.), у яких автори не лише «оновлюють» наративні стратегії репрезентації образу тварини, але й змістовно підкреслюють важливість усвідомлення людиною беззахисності всього живого перед жорстокістю людського світу.

Розуміння відображення в художній літературі стосунків людини з твариною як поліаспектної проблеми, окреслене в першому підрозділі, продовжено та конкретизовано в наступних. Видається вдалим вибір творів для аналізу, в них порушено різні аспекти взаємостосунків людини та тварин, і в узагальненому вигляді вони відтворюють актуальні для сучасного суспільства проблеми. Авторка дисертації вбачає в обраних творах «розширення системи бестіарію до таких образів, як: тварина-партнер (Дж. Бовен), тварина-кіборг, тварина-лідер (Б. Вербер), тварина як жертва традиційного гуманістичного світосприйняття (Дж. Кутзее), тварина-спостерігач (О. Токарчук)» (с. 114). Але детальний розгляд кожного з творів фіксує ще й інші виміри проблеми співіснування у світі людини і тварин.

У розгляді творів Дж. Бовена здобувачка не обмежується характеристикою партнерських стосунків наратора та його kota Боба, але й зосереджує увагу на позитивних трансформаційних процесах, що відбуваються в герої під впливом його комунікації з твариною.

Аналіз трилогії Б. Вербера демонструє інший ракурс погляду на сучасність, в якій виникають нові загрози і для людини, і для тварин. З одного боку, письменник вкотре попереджає людство про небезпеки, якими загрожує нищення природи та експерименти над нею, з іншого, висловлює надію на можливість жити без традиційного панування, домінування та вищості.

Ще одна версія зміни ідентичності головного персонажа, в якій неабияку роль відіграє його ставлення до тварин, розглядається на прикладі роману Дж. Кутзее «Безчестя». А Полторацька звертає увагу на те, що у романі образи тварин зображені як жертви суспільства, яке не прагне турбуватися про цих живих істот. Така ситуація позначається наскрізним у романі концептом *безчестя*, яке розуміється як втрата людяності. На думку дослідниці, головний персонаж твору Девід Лур'є «реанімує себе», зрозумівши своє призначення – полегшення долі приречених тварин.

У результаті аналізу роману О. Токарчук «Веди свій плуг понад кістками мертвих» здобувачка робить висновок про наявність у його героїні Яніни Душейко екосвідомості. Її сутність якої полягає в наступному: людина – одне зі створінь Бога і не повинна сприймати себе і світ із позиції вищості. Крім того, людство може жити без масштабного споживання тварин, без агресії та без вбивств, за умови, якщо влада і церква будуть в цьому зацікавлені. Проте дискусійним виглядає висновок, що «образ Яніни можна інтерпретувати як заклик до людей стати на шлях культурного відродження» (с. 161). І образ героїні, і сам твір контраверсійний і провокативний. Спосіб захисту тварин Яніни Душейко потребує оцінки в морально-етичній та правовій площині. Тому додаткового пояснення потребують міркування здобувачки з приводу питання: чи може бути виправданням вбивств людей шляхетна мета захисту тварин?

Проте, саме новітнім неоднозначним тенденціям у взаєминах людини та природи та їх відображенню у літературі і присвячена дисертація А. Полторацької. Слід відзначити, що в ній містяться посутні та обґрунтовані

висновки, і загальні, і до розділів, але водночас здобувачка продемонструвала своє вміння узагальнювати результати оглядів наукових напрацювань із кожного окремого аспекту дослідження.

Справляє враження репрезентативний список використаних у дослідженні джерел, що містить 334 найменування. Проте викликає сумнів потреба у дублюванні деяких робіт у списку. Так, двічі подається дослідження Дж. Агабмена (поз. 2 та 198), твір Дж. Кутзее (поз. 89 та 219), а праця Ч. Дарвіна – тричі, російською (поз. 53), українською (поз. 54) та англійською (поз. 222) мовами. Бачимо у списку Літературознавчу енциклопедію (поз. 95) і окремо словникову статтю Ю. Коваліва, вміщену в тій же енциклопедії (поз. 79). «Промова про гідність людей» (поз. 131) має автора – Дж. П. делла Мірандола, і відповідно, мала б займати позицію за прізвищем автора.

Однак, висловлені зауваження мають дискусійний, уточнювальний характер і не знижують загальної позитивної оцінки дисертації та можуть розглядатися як побажання щодо удосконалення роботи, подальшого наукового пошуку.

Наукові положення й висновки дисертації всебічно й достатньо обґрунтовані, загалом переконливі, позначені творчим освоєнням здобутків попередників і безперечною новизною, а це дає підстави вважати, що праця А. Полторацької становить дальший важливий етап у науковому вивченні дискурсу бестіарності в художній літературі.

Позитивним є й те, що роздуми дисертантки спонукають до продуктивної дискусії. Історико- і теоретико-літературний зміст дисертації й застосований у ній різноплановий методологічний інструментарій повністю відповідають спеціальності 10.01.06 – теорія літератури. Результати дисертації достатньо повно викладено в 11 статтях, 4 з яких уміщено в наукових фахових виданнях України, що належать до категорії «Б» 1 стаття в закордонному виданні, 6 із них додатково відображають наукові результати

дослідження. Вони були оприлюднені в 10 доповідях на наукових конференціях і семінарах, зокрема 7 міжнародних.

Напрацювання дисертантки доцільно використати в лекційних курсах з історії зарубіжних літератур кінця XX – початку XXI ст., у підготовці підручників, посібників, фахових видань із теорії літератури, розробці спецкурсів, спецсемінарів, факультативів для закладів вищої та загальної освіти. Робота Алли Полторацької має наукову та практично-педагогічну перспективу, хочеться висловити побажання, щоб результати її дослідження стали підґрунтям для подальших студій, присвячених аналізу зообразів у художніх творах, а також характеристиці естетичної площини дискурсу бестіарності в новітній літературі.

Дисертація «Дискурс бестіарності у художній літературі кінця XX – початку XXI століття (на матеріалі творів Дж. Бовена “Вуличний кіт на ім’я Боб”, Б. Вербера “Завтра будуть коти”, Дж. Кутзее “Безчестя”, О. Токарчук “Веди свій плуг понад кістками мертвих”)» відповідає спеціальності 10.01.06 – теорія літератури і профілю спеціалізованої вченої ради Д 26.133.03, вимогам, сформульованим у пп. 9, 11–13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (зі змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.).

Це дає підстави присудити Аллі Яківні Полторацькій науковий ступінь кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.06 – теорія літератури.

Вікторія Альбертівна Соколова,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри теорії літератури та зарубіжної
літератури Волинського національного
університету імені Лесі Українки

20 квітня 2021 р.

